

Daniel Haiduc

Ovidiu și căderea în imaginar

Ovid and the fall into imaginary

Abstract: *The study of the exile works of Ovid - Tristia and Epistulae ex Ponto - through the lens of the imaginary, understood in its broader sense as the fundamental element of the personal universe besides reality, reveals interesting links between the attitude of the poet-character towards his situation of exile and the situations in which he placed the characters of his earlier works.*

Cuvinte-cheie: *Ovidiu, imaginar, exil, Tristele, Ponticele, Ars poetica*

Keywords: *Ovidius, imaginary, exile, Tristia, Epistulae ex Ponto, Ars Poetica*

S-au spus și s-au scris atât de multe despre viața poetului roman Publius Ovidius Naso încât orice pretenție de originalitate în ce privește abordarea, cu mijloacele istoriei literare, a vreunuia din episoadele sale pare sortită eșecului, mai ales dacă este vorba despre celebra relegare la Tomis, evenimentul care i-a marcat decisiv destinul și opera poetică. În același timp, nici problematica imaginarului nu pare a fi, la prima vedere, prea ofertantă în ce privește capacitatea de a propune perspective inedite de analiză asupra unor texte atât de îndelung dezbătute deoarece, în accepțiunea lui cea mai uzitată, imaginarul nu este altceva decât o componentă a mentalului colectiv cu rolul de a depozita informațiile cu valoare identitară pentru comunitatea care l-a generat¹, fiind așadar prea puțin relevant pentru dezvoltarea personalității unui singur individ, fie el unul din cei mai importanți poeți ai vremii sale.

Și totuși vom încerca să facem exact acest lucru, adică să-l privim pe Ovidiu prin lentilele imaginarului, pornind însă de la o semnificație mai largă a acestui concept, aceea de element fundamental al universului personal alături de o realitate pe care o extinde și o reinterpretează permanent, integrând fluxurile sensibilului, mentalul colectiv și propria experiență într-o unitate funcțională deplină, o viziune unică asupra lumii. Suntem conștienți de faptul că ideile pe care le vom aduce în discuție vor servi probabil mai mult la conturarea unei concepții asupra imaginarului decât la o analiză consistentă a lucrărilor poetului sulmonez, dar considerăm că simpla atingere a unui anumit grad de coerență în interpretarea, cu ajutorul imaginarului, a unor teme recurente ale operelor sale din exil ar putea fi utilă în conturarea unui portret literar pe care Ovidiu însuși îl inițiază atunci când

1. Mesina 2015, pag. 14-15

se plasează în postura de personaj principal al acestora.

Dacă înțelegem imaginarul ca pe o extensie naturală a unei realități, atunci este necesar să-i fixăm de la început acesteia coordonatele spațio-temporale. În cazul lui Ovidiu, momentul tragic al primirii ordinul de relegare din partea împăratului Augustus a dat startul unei dramatice perioade de tranziție, în care poetul a trebuit să facă față mai întâi unei despărțiri dureroase de soția sa, de prieteni, de locurile natale, și apoi să suporte rigorile unei călătorii lungi și dificile în necunoscut. Nici legăturile de familie și nici prietenii influenți nu au reușit să-l salveze de soarta crudă la care fusese condamnat. După câteva decenii de faimă, la vârsta de cincizeci de ani, se vedea deodată nevoit să părăsească Roma, centrul imperiului și locul în care se întâlneau toate personalitățile culturale ale vremii, și să-și ia în primire o locuință undeva la marginea pustietății, într-un obscur oraș de coastă de care probabil nici nu auzise până atunci. Deși, teoretic, relegarea era o pedeapsă mai blând decât exilul republicii târzii deoarece averea nu era confiscată și nici drepturile civile anulate, în cazul lui Ovidiu ea s-a dovedit a fi mai aspră tocmai din cauza izolării într-un loc atât de îndepărtat², singura consolare fiind faptul că împăratul nu-i interzisesese să păstreze legătura cu prietenii săi³.

Despărțirea de soție și evenimentele din călătoria spre Tomis sunt descrise pe larg în Tristele. Jurnalul de călătorie începe abrupt, după îmbarcarea pe navă, într-un moment în care îl găsim amenințat de furtună pe marea Adriatică. Nu suntem siguri dacă a urmat Via Appia către Capua și extensia sa către Brundisium, traseul obișnuit pentru călătorii ce doreau să ajungă în est, sau dacă s-a îmbarcat în vreun port mai aproape de Roma, de exemplu la Ostia dar, în orice caz, la

2. Exilul perioadei republicane lăsa pedepsitului libertatea de a rătăcii în voie atât timp cât timp păstra o anumită distanță de Roma. Pe de altă parte, prietenii unui exilat al acelei perioade puteau fi pedepsiți dacă îl ajutau (a se vedea cazul lui Cicero).

3. Ponticele III.6.11

Corint a traversat istmul până la Cenchreae și s-a urcat pe o a doua navă care l-a dus la Imbros și Samothrace. Această navă și-a încheiat călătoria la Tomis, dar se pare că poetul a preferat să ajungă la Tempyra, lângă coasta tracică, și astfel să-și termine călătoria pe uscat. Știm că a călătorit încet pentru că a primit pe drum știri de acasă și este destul de probabil să nu fi trecut munții tracici către Tomis decât în primăvara sau vara anului 9 d.Hr., din moment ce nu face aluzie la vreun disconfort datorat frigului, o problemă pe care o amintește cu insistență după sosirea la destinație.

Despre locul relegării sale, poetul aruncat de furtună vorbește cu amărăciune. Tomisul este pentru el sinonim cu marginile civilizației și cu capătul lumii: *nobis habitabitur orbis ultimus, a terra terra remota mea* („voi continua să locuiesc la marginea lumii, un pământ îndepărtat de al meu⁴”); *ultima me tellus, ultimus* („pământ îndepărtat, cel mai îndepărtat⁵”). În versurile sale, regiunea de coastă este deseori numită *Pontus*, după *Pontus Euxinus*, dar uneori îi mai spune și *Pontus Laevus* sau *Sinister* („Pontul din stânga” văzut de la intrarea în Marea Neagră), pentru a o deosebi de regatul Pontului din Asia Mică.

Ovidiu ar fi putut, pe parcursul îndelungatei locuiri la Tomis, să studieze geografia și etnologia unei regiuni prea puțin cunoscute în acele timpuri. Ar fi putut călătorii, fără să încalce condițiile relegării, în interiorul regatului getic, printre acele triburi sălbătice pe care le amintește uneori în trecere⁶. Dar, din nefericire pentru noi, el nu era nici un Varro și nici un Plinius, nu era nici filosof și nici om de știință, cu atât mai puțin explorator, iar detaliile pe care oferă sunt aproape întotdeauna subsumate efortului său de a-și picta locul în cele mai sumbre culori:

*quem mihi nunc animum dira regione iacenti/ inter Sauromatas esse
Getasque putes?/ nec caelum patior, nec aquis adsuevimus istis,/ terraque
nescio quo non placet ipsa modo./ non domus apta satis, non hic cibis
utilis aegro,/ nullus, Apollinea qui levet arte malum,/ non qui soletur, non
qui labentia tarde/ tempora narrando fallat, amicus adest. („Aici, pe-
aceste țărături de boală mă usuc./ Printre sarmați sălbateci și geți, cumplit
o duc/ Și aerul, și apa nesuferite-mi sunt!/ Și iată că nu-mi place nici chiar
al lor pământ!/ Nici casă n-am ca lumea, nici hrană cum aș vrea,/ Și nu
găsesc nici leacuri s-astămpăr boala mea,/ Și n-am nici vorbe bune, căci
nici prieteni nu-s,/ Să uit în lungi taifasuri al meu deșert apus.⁷)*

Este interesant de observat că această atitudine ostilă față de locul relegării se răsfrânge și asupra imaginii Romei. Încă din timpul călătoriei pe mare, Ovidiu se confruntă cu furtunile propriilor sale gânduri aflate sub spectrul mâniei augustane, un teribil haos emoțional care amenință să-l înghită, iar puterea imperială, văzută acum din exterior,

4. Tristele I.1.128

5. Ponticele II.7.66

6. Singura încercare științifică a lui Ovidiu (în afară de efortul de a explica fenomenul înghețării mării) pare să fi fost Halieutica, o disertație, din care a rămas doar un fragment, despre peștii și animalele din Pont.

7. Tristele III.3.5, în Ovidiu 1966, pag. 77

din postura unei victime neputincioase, pare să-l urmărească peste tot, îngrozitoare și agresivă:

longius hac nihil est, nisi tantum frigus et hostes,/ et maris adstricto quae coit unda gelu./ hactenus Kuxini pars est Romana sinistri:/ proxima Basternae Sauromataeque tenent./ haec est Ausonio sub iure novissima vixque/ haeret in imperil margine terra tui. („Mai sunt de-aici încolo dușmani, și frig, și cer!/ Și Pontul singuratec încremenit de ger!/ Tot Roma stăpânește și-aici, pe țărnul stâng;/ Sarmații și bastarnii sub sceptrul ei se strâng./ O, și aici, pe locul acesta, stăpânești!/ E latura din urmă a lumii ce-o domnești!”⁸).

De altfel, figura dominantă a împăratului rămâne un leitmotiv în toate scrierile ovidiene de la Tomis, ea apărând adesea în versurile poetului, fie privindu-l din luciul argintiu al unei figurine — *fallor an irati rnihi sunt in imagine vultus,/ torvaque nescio quid forma minantis habet?* („Mă-nșel acum, sau fața i-i mânioasă chiar?! La mine se încruntă, mă amenință iar!”⁹) —, fie ascunsă în viziunea, alungată în grabă, a unei *femina princeps* ca gorgonă vicioasă: *nexaque nodosas angue Medusa comas,/ femina sed princeps, in qua Fortuna videre/ se probat et caecae crimina falsa tulit:/ qua nihil in terris ad finem solis ab ortu/ clarius excepto Caesare mundus habet* („... nici/ Meduza cea cu plete de șerpi nu e aici;/ Ea doar e principesa femeilor, și-astfel/ Arată și destinul că nu e orb defel!/ Și-afară de Augustus ca ea ființe nu-s/ Din răsărit și până departe la apus,”¹⁰).

Există opinia că imaginarul, înțeles ca totalitate a creațiilor imaginației, favorizează din principiu spațiul în detrimentul timpului. Că vizualul perspectivei, al ordonării lucrurilor în jur și în adâncime, este, pentru imaginar, mai important decât succesiunea apariției în timp a componentelor sale. Se pune însă întrebarea ce se întâmplă atunci când spațiul rămâne permanent același, când lucrurile din jur încremenesc și, pe cale de consecință, tind să dispară din atenția simțurilor? Wittgenstein spunea că universul nu este o totalitate de lucruri, ci o totalitate de fapte. Așadar, Ovidiu ar fi putut să facă abstracție de înghețarea spațiului (descrierea mării înghețate funcționând ca imagine perfectă a acestei stări de fapt) și să ia ca referință evenimentele sau să le creeze el însuși prin scris (ceea ce, de altfel, a și încercat să facă, trimițând soției și prietenilor săi scrisoare după scrisoare și alimentându-și astfel speranța de a fi iertat de împărat). Dar când și faptele încep să se repete, când evenimentele devin nonevenimente și nimic nu mai poate tulbura monotonia lipsită de orizont a unei vieți aparent irosite, mintea poetului nu poate decât să revină din nou și din nou la aceleași gânduri obsedante, amestecând disperarea cu resemnarea și istoria personală cu ficțiunea propriilor creații literare.

Ovidiu însuși recunoaște că poemele sale din exil sunt adesea repetitive și, într-adevăr, reiterarea acelorași teme — tristețe, izolare, lipsa inspirației — devine ea însăși o temă repetată de multe ori, nici măcar talentul poetic nemaifiind suficient pentru a inventa

8. Tristele II.195, în Ovidiu 1966, pag. 50

9. Ponticele II.8.21, în Ovidiu 1966, pag. 237

10. Ponticele III.1.124, în Ovidiu 1966, pag. 255

modalități noi de exprimare de la o elegie la alta:

verba mihi desunt eadem tam saepe roganti,/ iamque pudet vanas fine carere preces./ taedia consimili fieri de carmine vobis,/ quidque petam cunctos edidicisse reor. („Nu nimeresc cuvântul, amicii mei; mi-i greu./ Ca tot același lucru să vi-l tot cer mereu./ Și, preaiubiți prieteni, cred că și voi la fel./ Tot auzind un cântec v-ați săturat de el,¹¹).

Consecința firească a acestei monotonii a spațiului și gândurilor este încetinirea timpului, fapt pe care poetul roman îl resimte cu claritate încă din primii ani de exil:

ut sumus in Ponto, ter frigore constitit Hister,/ facta est Euxini dura ter unda maris./ at mihi iam videor patria procul esse tot annis,/ Dardana quot Graio Troia sub hoste fuit./ stare putes, adeo procedunt tempora tarde,/ et peragit lentis passibus annus iter./ nec mihi solstitium quicquam de noctibus aufert,/ efficit angustos nec mihi bruma dies,/ scilicet in nobis rerum natura novata est,/ cumque meis curis omnia longa facit./ an peragunt solitos communia tempora motus,/ suntque magis vitae tempora dura meae?/ quem tenet Euxini mendax cognomine litus,/ et Scythici vere terra sinistra freti. („Abia a treia oară, de când eu sunt străin./ A înghețat și Istrul și Pontul Euxin./ Dar mie mi se pare că-i mult, că-s zece ani./ Tot cât a stat și Troia cuprinsă de dușmani./ Încet se scurge timpul și pic ură în van./ Încet răzbate roata cărarea unui an!/ Solstițiul pentru mine nu-i nou așezământ./ Aicea nopți și zile mie-mi egale sunt!/ Se vede că prin fire așa mi-i hărăzit/ Să le măsoar pe toate cu chinul meu cumplit./ Pentru o lume, timpul fără-ndurare nu-i./ Și numai pentru mine își mișcă roata lui/ Mai greu, aici, la țărmul sarmatic fioros./ Aici, la Euxinul¹² cu nume mincinos!¹³).

Ritmul diferit al curgerii timpului este primul semn al alterării realității, al alunecării într-un continuum existențial de factură diferită, la Ovidiu această suprarealitate având toate caracteristicile unui imaginar personal, nu pentru că s-a dovedit în timp a fi iluzorie, ci pentru că seamănă izbitor, în datele sale esențiale, cu unele din creațiile literare timpurii ale poetului, în special cu Heroidele. Așadar, dacă vorbim despre o „cădere în imaginar”, vorbim mai puțin de un fel de blocaj al resorturilor interioare de a fi și a acționa pe tărâmul realului, cât de o permanentă tendință de întoarcere în trecut, la tipare mentale familiare, cu singura deosebire că, de această dată, poetul însuși este personajul principal.

Din această perspectivă, referința la Heroide, mai ales la cele două în care personajele principale sunt Leandru și Hero (18 și 19), este întru totul justificată deoarece, spre deosebire de apele liniștite ale altor elegii, aici Leandru se confruntă cu valorile

11. Ponticele III.7.1, în Ovidiu 1966, pag. 274

12. Numele vine din greaca veche: Εὐξεινος Πόντος (Eúxeinos Póntos) înseamnă „mare ospitalieră”.

13. Tristele V.10.1, în Ovidiu 1966, pag. 166

întunecate, amenințătoare și imprevizibile ale Hellespontului, într-o atmosferă care rezonează foarte mult cu cea a Tristelor și Ponticelor. Întocmai ca și eroul său, poetul exilat este preocupat de întoarcere, și ambii sunt prinși în capcană de un peisaj dur și de o mânie divină, iar similitudinile nu se opresc aici. Atât Leandru cât și Ovidiu își imaginează metode ingenioase de a traversa apele devenite furtunoase după ce la început păruseră a fi niște obstacole ușoare. Ovidiu își dorește sandale înaripate ca ale lui Perseu¹⁴, Leandru să aibă aripi modelate de Dedal¹⁵. Faptul că Leandru este impulsionat de eșecul lui Icar¹⁶ îl situează pe erou direct în peisajul exilului ovidian deoarece și poetul roman meditează, la rândul său, la soarta lui Icar¹⁷, temându-se că o va împărtăși. Și el își dorește aripile lui Dedal¹⁸ pentru a putea ajunge mai repede acasă la soție, dar în același timp își sfătuiește prietenii să evite faima și să „trăiască departe de *magna nomina*”¹⁹, legătura fiind cât se poate de transparentă: la începutul carierei, Ovidiu nu a întâlnit niciodată „ape furtunoase”, așa cum și Dedal a supraviețuit zburând la mică altitudine, în timp ce Icar s-a înălțat spre cer și astfel și-a lăsat numele pe valurile nesfârșite²⁰.

Poetica dislocării și a anxietății din Tristele și Ponticele ajung la punctul culminant în poemul Ibis, un blestem — cel mai lung din literatură — în care Ovidiu invocă zeii pentru a aduce toate chinurile posibile asupra unui dușman nenumit căruia îi declară război, învinuindu-l de crime care cer răzbunare. Recunoaștem încă o dată, în tendințele obsesive ale personajului din Ibis, ecurile Metamorfozelor, spre exemplu mitul lui Aglaurus²¹, drama lui Niobe transformată în stâncă plângătoare²² sau soarta teribilă a lui Acteon, cel care, îndrăznind să o privească pe Diana dezbrăcată, este sfâșiat de proprii câini de vânătoare²³. Însă dincolo de orice referință literară, blestemul, invocarea urgiei divine, nu reprezintă altceva decât expresia supremă a puterii imaginarului asupra realității, credința în capacitatea de restaurare, în timp și peste timp, cu ajutorul pedepsei divine, a dreptății și echilibrului în lume.

Luată împreună, Tristele și Ponticele par a alcătui o nouă heroidă, una în care Ovidiu, vorbind cu sine însuși, își contemplă situația cu talentul și finețea cu care o făcuse înainte pentru personajele sale mitologice. Însă pe măsura trecerii timpului, speranța că lucrurile se vor întoarce în favoarea sa, eliberându-l din chinul exilului și redându-i viața de dinainte, lasă loc certitudinii blocării definitive într-un spațiu al uitării din care nu-l mai poate salva decât arta poetică, singura în măsură să-i asigure nemurirea. Privită din această perspectivă, eroarea care l-a trimis în exilul tomitan, întocmai ca și eroarea lui Icar, pare un preț mic de plătit pentru câștigarea locului în memoria posterității, un preț pe care poetul se declară gata să-l accepte.

14. Tristele III.8.6

15. Heroidele XVIII.49

16. Ovidiu spune în mai multe locuri că înotul lui Leandru este asemănător zborului.

17. Tristele I.1.90

18. Tristele III.8.6

19. Tristele.III.4.4

20. Tristele III.4.22

21. Metamorfozele II.798-832

22. Metamorfozele VI.310-312

23. Tristele II.103

Bibliografie

- Cizek 1994
Cizek, Eugen, *Istoria literaturii latine, vol. I*, București: Societatea „Adevărul” S.A. 1994
Franga 1997
Franga, Liviu, *Poetica clasică latină*, București: Editura Fundației „România de Mâine” 1997
Grimal 1997
Grimal, Pierre, *Literatura latină*, București: Editura Teora 1997
Lindheim 2003
Lindheim, Sara H., *Mail and Female: Epistolary Narrative and Desire in Ovid's Heroides*, Madison: University of Wisconsin Press, 2003
Marin 2009
Marin, Demetrio, *Publius Ovidius Naso - Misterul relegării la Tomis*, Iași: Institutul European 2009
McGowan 2009
McGowan, Matthew M., *Ovid in Exile*, Boston: Brill 2009
Mesina 2015
Mesina, Laura, *Imaginarul medieval. Forme și teorii*, Iași: Editura Institutul European 2015
Ovidiu 1914
Ovidius, Publius Naso, *Heroides and Amores*, Traducere de Grant Showerman, London: William Heinemann 1914
Ovidiu 1939
Ovidius, Publius Naso, *Tristia. Ex Ponto*, Traducere de Arthur Leslie Wheeler, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press 1939
Ovidiu 1966
Ovidius, Publius Naso, *Epistole din exil*, Traducere de Eusebiu Camilar, București: Editura pentru Literatură 1966
Poeți latini 1973
Poeți latini, vol. I, Traducere și note de Petre Stati, București: Editura Minerva 1973
Rimell 2006
Rimmel, Victoria, *Ovid's Lovers*, New York: Cambridge University Press 2006